

**Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon.
A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben**

Akadémiai doktori értekezés

Tézisek

Szijártó M. István

Budapest, 2017.

I. Tudománytörténeti előzmények és célkitűzések

A 18. századi magyar politikai élet vizsgálata sohasem állt a történettudomány érdeklődésének homlokterében, azonban lassanként komoly tudás halmozódott fel erről a kérdéskörrel is. Nemcsak a Horváth Mihály-féle, a millenáris, a Hóman Bálint és Szekfü Gyula által írt, illetve a tízkötetesnek nevezett történeti összefoglaló sorozatokban találhatunk sokszor pontos és elmélyült elemzéseket általában a 18. század politikai életéről és konkrétan politikai elitjéről, hanem Irinyi János monográfiájában, Marczali Henriknek a Mária Teréziáról szóló, II. József korát tárgyaló vagy az 1790-91. évi diéta történetét feldolgozó köteteiben is, valamint Zsilinszky Mihálynak az országgyűlés vallásügyi vitáit tárgyaló sorozatában, Ereky István, Kérészy Zoltán vagy Péter László jogtörténeti tanulmányaiban, Salamon Ferencnek az 1741. évi diétát feldolgozó munkájában, Mályusz Elemér bevezetőjében, amelyet Sándor Lipót iratainak kiadásához írt, Domanovszky Sándor szintén a századvégről szóló írásaiban vagy Éble Gábor adatgazdag szövegeiben.

Máig fontos forrásul szolgálnak azok az adatok, amelyeket Benda Kálmán tárt fel kutatásaiban az 1790-es évekről és különösen a magyar jakobinusokról, illetve amelyeket Kosáry Domokosnak a magyar művelődéstörténetet széles értelemben tárgyaló munkájában, H. Balázs Éva Berzeviczy-biográfiájában, Barta János Mária Teréziáról és a 18. század történetéről szóló kismonográfiáiban, Bónis György tanulmányaiban és monográfiáiban, Csizmadia Andor tanulmányaiban, Hajdu Lajos közigazgatás-történeti írásaiban olvashatunk. Fallenbüchl Zoltán prozopográfiai szemléletű kutatásai különösen értékesek a társadalomtörténeti elemzés szempontjából.

Külön említendők azok a publikációt, amelyeket a helyi, vármegyei politikai elitről jelentettek meg az elmúlt három évtizedben, a nemességkutatás megélénkülésével összefüggésben. Zala megyére Turbuly Éva, Sopron vármegyére Dominkovits Péter, Veszprémről Hudi József, Baranyára nézve Ódor Imre, Somogyról Kanyar József és Kaposi Zoltán, Tolnára Hajdu Lajos, Horváth Árpád és Glósz József, Békésről Héjja Julianna és Szilágyi Adrienn, Pest vármegyére Kiss Anita és Nagy János, Szatmárról Pál Judit és Vári András, Szabolcsról Kujbusné Mecsei Éva, Nógrádról Pálmány Béla kutatásai említendők egyebek mellett.

A 18. századi magyar rendiség és politikai elit témakörében néhány külföldi kutató is fontos írásokat hozott létre: például Horst Haselsteiner, Marie-Elizabeth Ducreux és Havanova Olga. Az elmúlt néhány évben egyszerre több könyv is megjelent a kora újkori magyar rendiségről külföldi szerzők tollából. Ezek közül először Ákos Barcsay doktori értekezését adták ki a 18. századi uralkodók trónralépéséről 2005-ben jelent meg Joachim

Bahlcke habilitációs értekezése a magyar püspökök politikai szerepéről, mely később magyar fordításban is napvilágot látott, és ugyanezen évben adták ki Párizsban Jean Bérenger és Kecskeméti Károly monográfiáját a 17–19. századi magyar országgyűlésről, amely azóta már magyar fordításban is elérhető. A sort Robert Evans kötete zárja, amely 1982 és 2003 közt keletkezett tanulmányokból áll össze.

Grünwald Béla és Mocsáry Lajos 19. század végi vitája máig releváns kérdéseket vet fel, és a Concha Győző által 130 éve megnyitott kontinuitási vitában is máig egymás ellen feszülnek az álláspontok: az utóbbi időben Csáky Móric, Kecskeméti Károly, Vermes Gábor és Miskolczy Ambrus fogalmazta meg álláspontját – többnyire a 18. század kilencvenes éveit és a reformkor közötti folytonosság mellett érvelve.

Ha közben egy pillantást vetünk a 18. századi rendiség nemzetközi kutatására, azt láthatjuk, hogy egyfelől az utóbbi bő két évtizedben megtörtént a rendiség átértékelése: az uralkodóval fennálló konfrontációjuk helyett kooperációjukra került a hangsúly. Ezt konkrétan a Habsburg Monarchiára nézve különösen Grete Klingenstein, Thomas Winkelbauer, Petr Mat’ a, Arno Strohmeyer, Ivo Cerman, William Godsey munkáiban lehet tetten érni, másfelől pedig a régebbi prozopográfiai alapú és társadalomtörténeti jellegű kutatások rovására előtérbe kerültek a kultúrtörténeti vizsgálatok. Általában utalhatunk a Foucault-féle diskurzustörténetre, a kosellecki fogalomtörténetre, a cambridge-i politikai eszmetudományra, konkrétan feltétlenül meg kell említeni Stollberg-Rilinger és követői ceremóniatörténeti kutatásait, valamint a politikai retorika vizsgálatát (Feuchter-Helmraht (szerk.), Ihalainen, Palonen).

Az utóbbi évek magyar történetírása a 18. századi politika kutatásában támaszkodik a fentebb vázolt politikatörténeti kutatási előzményekre egyfelől, a nemesség társadalomtörténetében elért eredményekre másfelől, és fontos ihletőjeként tartja számon a jelzett nemzetközi tendenciákat. Az utóbbi évek eredményeiből feltétlenül kiemelést érdemel Poór János akadémiai doktori disszertációja, Kalmár János tanulmányai a század első országgyűléséről, Soós István munkái korszakunk végéről vagy Szántay Antal írásai a jozefin időről. A politika társadalomtörténetéhez sorolhatók Forgó András tanulmányai az egyháziakról, Fazekas István vagy Vámos András kutatásai a kancelláriáról, Sebők Richárdéi a Királyi Tábláról, Nagy János tanulmányai és készülő doktori értekezése az 1751. évi országgyűlésről, Horváth Gyula Csaba kvantitatív elitkutatása, illetve Kökényesi Zsolt disszertációja a bécsi magyar arisztokráciáról. A politika kultúrtörténete és az eszmetörténet tekintetében ihlető hatást gyakoroltak Takáts József írásai a politika nyelveiről, és virágzó kutatási területet hoztak létre, amelyről Debreczeni Attila, Trecsényi Balázs, Miru György,

Nagy Ágoston, Hönich Henrik, Kovács Ákos András, Szűcs Zoltán Gábor tanulmányait kell említeni. Forgó András sokat tett a politika németes kultúrtörténetének meghonosításáért. Ide kapcsolhatók Vajnági Márta, Hende Fanni vagy M. Varga Benedek tanulmányai a koronázásokról és egyéb diétai szertartásokról.

Jómagam a kilencvenes évek elején Benda Kálmán aspiránsaként, eredetileg a somogyi köznemesség kutatójaként fogtam hozzá a 18. századi országgyűlés kutatásához. Minthogy a rendi politikának a diétára koncentráló bemutatása során az intézménytörténeti fejlődést áttekintése a *bene possessionatus* köznemesség emancipációját állító társadalomtörténeti fejlődésment felvázolásába torkollott, ez kijelölte a kutatás folytatásának irányát. Mivel pedig a vármegye kulcsszerepét tártam fel, egyértelmű volt, hogy az első társadalomtörténeti elemzést a vármegyei hivatalviselésre kell irányítanom, amely felmutatta azokat az utakat, amelyeken a vármegyei nemesség képes volt országos hivatalra emelkedni. Majd a disszertáció második elemzése már az országos szintre koncentrálódik a befutott hivatali pálya hosszúsága miatt professzionálisnak tekinthető hivatalviselőket téve generációk szerint vizsgálat tárgyává. Hasonlóan nagy csoportot vizsgál a harmadik és utolsó társadalomtörténeti elemzés, amely a század derekának diétáján vizsgálja a politikai elitet, konkrétan ennek politikai állásfoglalásait egy generatív modell megalkotásának szándékával. E társadalomtörténeti vizsgálatok után a kortársaik percepcióira és értelmezéseire helyeződik át a hangsúly azzal a céllal, hogy a társadalomtörténeti vizsgálatokban észlelt változásokat és töréseket interpretáljam, a legrészletesebb vizsgálat tárgyává az 1790–1791. évi vallásügyi vitát és a 18. századi országgyűlések ceremonális jellegű beszédeit téve.

Jelen disszertáció tehát a 18. századi magyar politikai elit többszemponú integrált társadalom- és kultúrtörténeti elemzése. A középpontban a hatalomgyakorlás áll, mind a vármegyei igazgatásban, mind az országos hivatalokban, mind a diétán, mert véleményem szerint a kései magyar rendiség lényege a közhatalom gyakorlása a nemesség által. A konvergens társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatok eredményeit végül az alkotmányos rendiség fogalmával kísérlem majd meg értelmezni.

II. Források és módszerek

A disszertáció megközelítésmódja miatt az egyes fejezetek forrásbázisa és a vizsgálat során alkalmazott módszertana jelentősen eltér. A dolgozat első nagy vizsgálata a 18. századi vármegye hivatalviselésére koncentrál, és a levéltári anyagot (még hozzá a tisztújítások alkalmával történt jelölések szintjéig) feltáró Somogy vármegyei részvizsgálatot kivéve az elérhető és összehasonlítható publikált archontológiákra épül: Zala, Békés, Heves, Ung,

Baranya és Csanád megyék hivatalviselőinek jegyzékére. Bár megközelítése archontológiai, célja az elit társadalomtörténeti vizsgálata: megkísérli azonosítani a hivatalviselés „belépési pontjait”; megvizsgálja, hogy a valódi hatalommal járó legalsó pozíció, a főszolgabírói hivatal a magasabb presztízsű családok sarjai számára valóban „kapuként”, az alacsonyabb státuszúak többsége számára azonban „plafonként” funkcionált-e; a professzionalizáció felbukkanását keresi; illetve az országos hivatalokra való továbblépés esélyeit. E kérdésekre az összesen több, mint ezer hivatalviselésre vonatkozó, háromezer adaton nyugvó kvantitatív vizsgálat alapján adok választ.

A második nagy vizsgálat szintén prozoporáfiai jellegű, és a generációtörténet megközelítésmódján keresztül próbál eredményre jutni azt tekintve, hogy a 18. században létrejövő új hivatali elit honnan rekrutálódott. Ennek érdekében a Helytartótanács, a Kúria, a Kamara és a Kancellária professzionálisnak tekinthető magasabb pozíciókat betöltő hivatalnokait vizsgálom a róluk elérhető vegyes életrajzi és hivataltörténeti adatok alapján, azt a 68 hivatalnokot, akik e valódi hatalommal járó hivatalban legalább negyedszázadot töltöttek el. Az eredmények értelmezéséhez Mannheim Károly generáció-elméletét veszem kölcsön. Négy generációt különítek el: az 1680 előtt született háborús nemzedéket, az 1680-1700 között született átmeneti nemzedéket, az 1700 és 1720 között született konszolidációs nemzedéket, végül az 1720 és 1740 között született teréziánus nemzedéket. Ebben a négy nemzedékben vizsgálom meg a Kancellária, a Helytartótanács vagy a Kamara tanácsosai és titkári feladatainak ellátását és Kúrián való bíraskodást. Külön figyelmet érdemel az egyes hivatalokban az arisztokraták, a vármegyéből érkező tisztviselők, valamint a harmadik, „bürokratáknak” nevezett csoport arányának alakulása. Az alkalmazott megközelítésmód ismét csak kvantitatív, és a vizsgált csoportok egészéről próbálok meg állításokat megfogalmazni.

A harmadik nagy társadalomtörténeti vizsgálat Fredrik Barth norvég antropológus generatív modelljét próbálja meg létrehozni a 18. századi politikai elit által a század derekának diétáin mutatott politikai állásfoglalásaira. A kezdőpont az 1728–1729. évi diéta, amikor is a legtöbb fejenkénti szavazásra került sor, a zárás pedig az 1764–1765. évi országgyűlés, amikor a kielejesedő politikai szembenállás légkörében már sok paszkvillus jelent meg a hatalmi összecsapások főszereplőit jellemezve-kigúnyolva. Ebből az egyharmad évszázadból, ennek négy országgyűléséről összegyűjtöttem az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteményének diétai naplójából az azonosítható politikai állásfoglalásokat. Ezt az adatbázist kiegészítettem a szakirodalomban elérhető egyéb adatokkal. A politikai cselekvők közül kiszűrtem azokat, akikről főméltóság-viselésük, országos vagy vármegyei

hivataluk kapcsán már egy másik vizsgálat homlokterébe kerültek, végül a maradékból a vármegyéket vagy távollévőket képviselő „politikuskokat” válogattam ki, hogy társadalmilag lehetőleg homogén halmazt kapjunk eredményül. Valamivel több, mint 400 politikai állásfoglalást tudtam egy adatbázisba gyűjteni, de csak azokat a politikai szereplőket vettem figyelembe, akiknek az állásfoglalásait legalább két esetben meg lehet ismerni. Végül a 18. század derekának politikai cselekvőit tekintve 60 fős sokaságom maradt.

Az analízishez megpróbáltam minden politikai állásfoglalás mögött feltárni a következő előzetes magyarázó tényezőket: az illető melyik kerületből érkezett (tiszai, Dunán inneni, dunántúli), vármegyei követ volt-e vagy távollévő követe, viselt-e vármegyei tisztséget, országos hivatalt (beleértve a Királyi Táblánál viselt bírói méltóságot), kerületi táblai vagy kamarai hivatalt, megnyilvánult-e iránta a diéta előtti tíz évben valamilyen módon a királyi kegy (rangemelés, aranysarkantyús vitézzé ütés, birtokadomány), végül protestáns vagy katolikus volt-e. Ezek az előzetes magyarázó tényezők értelemszerűen csupán *proxy*ként, megközelítő helyettesítő változóként szolgálnak a két és fél – három évszázad távlatából közvetlenül meg nem ragadható mentalitásokhoz, meggyőződésekhez, politikai attitűdökhöz abban a hitben, hogy a viszonylag szabadon meghozott döntésekre épülő tettek tipikusan korrelálnak a döntés mögött meghúzódó meggyőződéssel és elvekkel. Biztosan nincsen ez mindenkinél így és minden esetben így, de most csak egy viszonylag nagy létszámú csoport átlagos politikai viselkedését akarjuk feltárni azzal a céllal, hogy a század derekán az elit esetleges átalakulását tetten érhessük, és úgy vélem, hogy céljainkat e *proxy* változók vizsgálatával is el tudjuk érni. Ugyanezt a másik oldalról is megvizsgálva továbbá igyekeztem tekintetbe venni mindazon célokat, melyek motiválhatták a politikai cselekvőket. Mivel ezeket a maguk után *ego*-dokumentumokat nem hagyó politikai szereplők teljes csoportjára közvetlenül megint csak lehetetlen feltárni, ismét helyettesítő változókat alkalmaztam. A diétai politikai állásfoglalás utáni időszakban is megvizsgáltam ezért főhősünk pályáját, sőt többnyire leszármazottainak pályáját is. Azt kerestem, kapott-e az illető kinevezést a diéta után országos hivatalra vagy kerületi táblához vagy a kamarához, kapott-e főúri rangot, birtokadományt, esetleg aranysarkantyús vitézzé avatták-e.

A disszertáció záróvizsgálatai a kultúrtörténeti fejezetben elsősorban diskurzuselemzések. Az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitáját a diéta naplója és irományai, a Gyurikovits-gyűjteményben fellelhető egyéb anyagai, valamint korabeli publikációk alapján, Marczali és Irinyi monográfiája segítségével próbáltam meg rekonstruálni. Ez a fejezet szövegelemzésekre épül. A cambridge-i iskola belátásait és a politikai nyelvek koncepcióját is felhasználja, de elsősorban Reinhard Koselleck „*Sattelzeit*” fogalmát

alkalmazza. Az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitái ugyanis arra biztosítanak kiváló lehetőséget, hogy megvizsgáljuk: a magyar politikai gondolkodásban is észlelhető-e a „nyeregkor”? Az időszemlélet változását megpróbálom közvetlenül is megragadni, de elsősorban mégis a szuverenitás kérdésén keresztül fogom megközelíteni. A kérdés az, hogy a vallásügyi vita megnyilvánulásai régi vagy új típusú időszemléletet tükröznek-e? Ha pedig mindkettő megjelenik, megfelel-e nekik egy-egy elkülönült politikai nyelv?

A kultúrtörténeti vizsgálatok közül a másik nagyobb szabású a 18. századi országgyűlések kezdő szertartásai alkalmával rendszeresen elhangzó beszédek teszi diszkurzív elemzés tárgyává. Egyszerre veti össze szinkron aspektusban a rendiség egyes reprezentánsainak megnyilvánulásait, és vizsgálja diakron elemzéssel a hosszú távú változásokat. E célból áttekintettem az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteményét, majd végignéztem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában is a diétai naplók négy sorozatát a Kancelláriai és a Regnicolaris Levéltárban az 1712 és 1765 közötti időszakra, és végül megvizsgáltam az 1790–1791. és 1792. évi országgyűlések nyomtatott magyar és latin nyelvű naplóját. A királyi proposíciók átnyújtása alkalmával az uralkodó nevében elmondott magyar nyelvű kancellári beszédet és a rendek nevében adott latin nyelvű primási válaszbeszédet, a diéta megnyitásával elmondott személynöki, alsótáblai üdvözlőbeszédet, illetve a felsőtáblát üdvözlő nádor beszédét, végül az uralkodó által javaslatának átadása alkalmából esetenként elmondott beszédét írtam ki. Összességében tehát a magyar rendiség öt vezető figurájának a politikát illető elképzeléseiről kaphatunk képet e beszédekből nyolc időpontból (leszámítva természetesen a forráshiányokat). A legérdekesebb kérdés az, hogy azonosítható-e az a politikai nyelv, amelyet használtak, és ha igen, akkor e tekintetben milyen különbségek és milyen változások figyelhetők meg.

III. Fő eredmények

A disszertáció első elemzése rámutat arra, hogy a vármegyei hivatalviselésbe bekapcsolódó nemesi rétegeket három részre lehet bontani: az alsó csoporthoz tartozók a legtehetségesebbek kivételével a főszolgabírói hivatalig már nem jutottak el. E csoport tagjai adták a vármegyei hivatalviselők zömét. A következő csoporthoz azon magasabb presztízsű (Somogyban egyértelműen a *bene possessionati* előkelőbb családjaiból érkező) köznemesek tartoztak, akik csak a valódi hatalmat birtokló főszolgabíró hivatalának szintjén kapcsolódtak be a hivatalviselésbe. Végül vannak azok a megyei elithez tartozó köznemesek, akik csak az első alispán hivataláért mérették meg magukat a tisztújításon: ez alá nem ereszkedtek. A vármegyei hivatalviselők utóbbi két csoportjából lehetőség volt országos hivatalra is

emelkedni, még hozzá a központi kormányshékek és bíróságok 18. századi fejlődésének arányában idővel bővülő mértékben. Ebben, úgy tűnik, a legkiválóbb ugródeszkanak a diétai szereplés kínálkozott, amikor a helyi elitek képviselői megmutathatták magukat a bécsi udvar képviselőinek és a magyar főméltóságoknak.

Magyarország 18. századi központi hivatalaiban a valódi hatalommal járó vezető pozíciókat betöltő „professzionális” hivatalviselők generációtörténeti megközelítésű vizsgálatából pedig az derül ki, hogy akkor, amikor a főméltóságok körében megindult az elitváltás (pontosan az 1772/1773 körüli években, némi rátartással az 1760 és 1785 közötti negyedszázadban) már senki sem tartozott az aktív „professzionális” hivatalviselők közül a „háborús nemzedékhez”. Az „átmeneti nemzedékhez” 1760-ban még közel ötödrészük, míg a „konszolidációs nemzedékhez” felerészük tartozott, és a „terezianus generációt” már nem kevesebb, mint harmaduk képviselte ebben a körben. Amint várható, az „átmeneti nemzedékhez” tartozók száma fokozatosan csökkent, és éppen 1773-ra tűntek teljesen el. Az „konszolidációs nemzedék” tisztviselőinek aránya enyhe hullámzást mutatott 1773-ig majd innen fokozatos csökkenésnek indul, és 1785-re negyedrészt alá esik. A „terezianusok” már 1765-ben harmadrészt tették ki a vezető „professzionális” hivatalviselőknek, és 1772-ben kerültek többségbe. Mindez megerősíti a főméltóság-viselőkre irányuló (korábban elvégzett és publikált) elemzést: ez az egészen más szempontokat érvényesítő és más bázisra vonatkozó vizsgálat ugyanúgy az 1772/1773-as éveket látta fordulóponthoz, mint amaz.

Egy más szempontból tekintve az adatokat, azt mondhatjuk viszont, hogy összességében a „bürokraták” már 1760-ban is többségben voltak a „professzionális” hivatalviselők körében, majd többségük kétharmadosra nőtt. A Kamara és a Kancellária hivatalaiban voltak erősebbek, a Kúriánál a „bürokraták” részaránya csak 1777-ben, a Helytartótanácsban pedig 1780-ban érte el az 50%-ot a „professzionális” hivatalviselők között. A hetvenes években tehát mégsem valódi áttörésről van szó, csak arról, hogy a régies, inkább rendi jellegű hatóságokban is érvényesült a másutt már korábban megnyilvánuló trendje a „bürokraták” hatalomátvételének. A korábbi elvégzett vizsgálat eredményét emellé a következtetés mellé illeszthetjük: szintén a hetvenes évekre tehető az őrsgváltás a rendi főméltóság-viselő körében, amikor a régi arisztokrata elitet az új hivatali főnemesség váltotta fel. De nem 1772 vagy 1773 volt a „fordulat éve”, a változás a hetvenes éveknél korábban megindult, és a Kancellária vagy a Kamara kötelékében eddigre már végbe is ment.

A generációtörténeti vizsgálat azon eredményére, hogy a 18. század elején született „konszolidációs” nemzedék körében történt meg a teljes pályafutásukban a királyi adminisztrációs apparátushoz kötődő „bürokraták” hatalomátvétele az általunk

„professzionálisnak” nevezett hivatalviselők körében, és ettől egyre inkább elvált a vármegyei elit, vagyis mintegy megkettőződött a politikai elit, és a diétai megnyilvánulások körben folytatott vizsgálódás is rímel: azt mutatja, hogy a század derekától jelent meg és terjedt el egy talán a legjobban rendi alkotmányosságként jellemezhető értékválasztás az országgyűlési politikában. Minden téren a szétválás tendenciája, az elképzelhető kompromisszumok alapjául szolgáló közös alap beszűkülése, az ellentétek kiéleződése észlelhető.

Az országgyűlési politikai állásfoglalások hosszú távú vizsgálatából kirajzolódó 1. karrierív a kormányzat törekvéseinek szolgálatába álló protestáns értelmiségé: ők teljes mellszélességgel állnak a mindenkori uralkodó politikája mögött, és diétai állásfoglalásaikat egyértelműen személyes és családi társadalmi felemelkedésük szolgálatába állítják. Ez a politikai viselkedés a vizsgált szűk négy évtized egészében megtalálható, és hosszú távon egyértelműen sikeresnek tekinthető. Kormánypártisággal (feltételezhetően ugyanígy önérdemből) katolikus „politikuskok” is megpróbálkoztak, és vagy sikerrel jártak (4. pályáív), vagy nem (3. karriertípus). Mindez nem meglepő persze, és a vizsgált időszak egészére jellemző. Miként az 5. pályáív is: a hosszú távon (azaz több generációt tekintve) sikerrel járó karrierista protestánsok pályája, akik az előzőekkel ellentétben nem tisztán kormánypárti, hanem már vegyes politikai állásfoglalásokat mutattak fel. Végül szintén úgy tűnik, hogy a teljes időszakra jellemzőek az ellenzéki és kormánypárti állásfoglalások vegyítésével sikert elérő, feltételezhetően az érdekek által mozgatott katolikusok 9. pályáíve.

Ezzel szemben állnak azok a protestánsok, akik döntően a régies felekezeti szempontú politizálást képviselik: III. Károlyal egy oldalra elsősorban a katolikus rendiség támadásai sodorják őket, és ennek eredményeként lehetnek teljesen kormányhűek a politikában (2. pályáív), vagy lehet vegyes is politikai döntéseik színezete – amikor még nyilvánvalóbb, hogy csak a minden másnál erősebb felekezeti sodorja őket az ellenzéki pozícióból a kormányzat oldalára (6. pályáív). A 7. pályáív szintén a vizsgált időszak első diétájához kötődik: már sikeres és a továbblépést tekintve is sikeres katolikus „politikuskok” politikai profilja nem tisztán kormánypárti, mert azt ellenzéki színezi. Ez az ellenzéki lehetne akár felekezeti is (amikor az uralkodó toleráns politikája a szélsőséges katolikus ellenállásába ütközött, és azt törte le), de konkrétan mégsem ilyen jellegű. Ezért itt is, ahogyan az előbb említett 6. pályáív esetében is, fel kell tételeznünk valamely más motivációt, mint a felekezeti (amely a protestánsok esetében ekkoriban a királyhűség felé mozdította őket) és a társadalmi felemelkedést célzó önérdet.

Nem teljesen ugyan, de nagyobbreszt szintén 1728–1729-hez köthető az ellenzéki körből hivatalt nyerő katolikusok 11. számú karrierívje, amely jól példázza azt, hogy

az ellenzékiesség és a kormánypártiság csak később formálta kétpólusúvá a 18. század országgyűlésein a politikai teret. Az ellenzékiesség révén kitűnni és kormányhivatalra jutni később is elképzelhető volt ugyan, de már sokkal kisebb esély volt erre. Ezért a vizsgált időszak elejéhez kapcsolódik a sikertelen karrierista katolikusok 12. pályáíve is, akikről szintén az önérdék követését feltételezem, akárcsak a 8a karrierív esetében. A kettő között csak abban van különbség, hogy a politikai állásfoglalások tisztán ellenzékiek vagy vegyesek, mögöttük azonos motivációt feltételezhetünk.

Mindezekkel szemben viszont az időszak második részében jelenik meg az egyértelműen nem tisztán felekezeti alapú protestáns ellenzékiesség (10. pályáív), ennek párjaként az elvi megalapozottságú katolikus ellenzékiesség (13. pályáív), végül szintén a most általunk vizsgált időszak második feléhez tartozik a vegyes jellegű 8. karrierminta (kivéve a 8a változatot), azaz azon „politikuskok” csoportjának pályafutása, akik alapvetően ellenzéki magatartásuk egységes összképét egy-egy kormánypárti megnyilvánulással színezték, de nem kaptak hivatali pozíciót.

A vizsgált időszak későbbi, nagyobbik fele tehát már nem értelmezhető anélkül, hogy a régi felekezetiesség és a Lewis Namier-i önérdék mellé egy harmadik motivációs tényezőt ne vennénk tekintetbe. A disszertáció harmadik nagy vizsgálatánank legfontosabb tanulságát abban összegezhetjük, hogy az egész vizsgált időszakban érvényesül ugyan a társadalmi felemelkedés céljait követő önérdék a politikában, de a politikusi motivációt erre nem lehet leegyszerűsíteni, a 18. század dereka nem volt tisztán namieri időszak a magyar politika történetében. Az 1728–1729. évi diéta időszakában a felekezetiesség még meghatározó erő volt a magyarországi diétai politikában, de azután a már tisztán felekezeti alapú politizálásnak már nem maradt tere. Később a helyébe lépett valami más, feltehetően az, amit korábban már a rendi alkotmányosság tendenciájának nevezünk. A század derekának politikai mezőjét tehát végül is nem egy (bourdieu-i értelemben vett) érték, hanem három determinálta: az egyéni (vagy családi) társadalmi előremenetel értéke, a kifutóban lévő felekezetiesség (katolikus vagy protestáns) és az ennek a helyébe lépő rendi alkotmányosság.

Jól adatolható ugyanakkor az a folyamat is, ahogy a rendi alkotmányosság meggyökeresedésével párhuzamosan megmerevedtek az uralkodó lojális hívei és a rendi ellenzékiesség képviselői közötti politikai frontvonalak. Míg korábban és a vizsgált korszak első felében is simán vegyült ellenzékiesség és kormánypártiság, úgy lett e két magatartás egyre inkább egymást kizáró opció a későbbiekben. Ugyanezt a konklúziót erősítik meg más oldalról a disszertációban felsorakoztatott kultúrtörténeti elemzések.

Az 1790-91. évi diéta vallásügyi vitája az átmenetiséget mutatja, hiszen az ebben a politikai vitában egymással szembekerülő táborok politikai profilja tekintetében nem látszik relevánsnak az érvekészlet megválasztása. Semmi értelme nem lenne azt mondani, hogy például a katolikusok inkább „haladók”, a protestánsok inkább „retrográdok” lettek volna. Arról van szó, hogy a századvég vitáiban általánosan elismert relevanciája volt mind a múlt irányuló „régí típusú” történeti érveknek, mind a jövőre orientált időszemléletet tükröző érveknek, amelyek a közjó előmozdítását hangsúlyozták, vagy adott esetben a törvényhozó hatalom szuverenitását védték attól, hogy a múlt vagy a jelen döntéseivel béklyózzák meg. Ezeket az érveket azután bármelyik politikai tábor elővehette akkor, amikor alkalmazásuk hasznosnak tűnt. A lényeg az, hogy jól láthatóan abból indultak ki, hogy a rendiségnek a diétán összegyűlt képviselői olyan közönséget jelentenek, amelyre mindkét, „új típusú” és „régí típusú” érvrendszer hatással lehet.

Nagyon fontos, hogy a magyar rendek a vármegyei utasítások tanúsága szerint egységesen visszautasították a józsefi vallási toleranciát (még a protestánsok is), mert az rendeleti úton lett bevezetve, és ragaszkodtak az „alkotmányhoz”, a diéta kizárólagos törvényhozó jogához és a felekezeti ügyben a 17. századi békekötéseken nyugvó törvényes alaphoz. Úgy is értelmezhetjük a történeteket, hogy ez az egység fontosabb volt hosszú távon a megosztó felekezeti vitánál, tehát az a tény, hogy a magyar rendek képesek voltak meghaladni a konfesszionális rendiséget, és eljutottak az alkotmányos rendiség képviselőiig.

A diétát megnyitó ceremóniális beszédek elemzése során ugyanarra jutottam, mint ami az 1790–1791. évi vallásügyi vita egyik tanulsága volt: ugyanazon emberek máshoz intézve szavaikat (ott) vagy másról beszélve (itt) más-más érvrendszert, szókészletet használtak. Úgy tűnik, annak is jelentősége lehetett, hogy egy szövegben a közügyek szerepelnek általában vagy a közjó specifikusan. Ha egy sor beszédben konzekvensen általában a (magánügyekkel szemben definiált) „közügyek” intézését kéri a kancellár a rendektől, és egyszer sem használja a „közjó” kifejezést, az nem lehet véletlen – ahogyan az sem, hogy a „közjó” éppen a király beszédében bukkan fel 1722-ben. Tehát bár elviekben a közjó fogalma átjárási lehetőséget biztosíthatott volna a rendi ellenzék és a kormányzat által használt nyelvezet (a republikanizmus és felvilágosult kormányzás politikai nyelve) között, mindkettő szemléletében elfogadott kulcsértéket jelölve, mivel a kortársak számára is világos volt a múltra orientáltság megőrzésre törekedő közjó-fogalma és a a jövőre orientáltság iparkodásra épülő közjó-fogalma közötti ellentét, ez mégsem történt meg. Amikor időlegesen mégis (a diétát tekintve konkrétan 1764-ben), akkor ez feltehetően annak eredményeként történt, hogy

a felvilágosult kormányzat kádereivel együtt a felvilágosult kormányzat politikai nyelve és ennek jövőre orientált szemlélete is beszívárgott a rendiség soraiba.

Ahelyett azonban, hogy az elvi-nyelvi feltételek javulása a kompromisszumok esélyének növekedéséhez vezetett volna, a század végén éppen az ellenkező irányba fordultak a folyamatok. A „közjó” fogalmának gyors háttérbe szorulását figyelhetjük meg. Helyét a rendi diskurzusban nemcsak az „alkotmányosság” tematikája foglalja el (illeszkedve a rendi alkotmányosság koncepciójához, tehát ahhoz az itt kifejtett elmélethez, amely szerint a magyar rendiség 18. század derekán zajló átstrukturálódásával párhuzamosan a politika centrumába az alkotmányosnak minősített problémakör kerül), hanem mellette már a nemzet eszméje is feltűnik, mintegy megelőlegezve a 19. század első felének magyar politikája kulcskérdéseit. Ezt inkább minősíthetjük a magyar politikai diskurzus saját hagyományaira épülő szinkronitása jelének a nyugati folyamatokkal, mint az aktuális európai divatok gyökértelen és felületes átvételének. Ami pedig konkrétan a nemzet fogalmát illeti, felmerül annak a lehetősége is, hogy az ősi alkotmány politikai nyelvében ekkor kezdi elfoglalni a királlyal szembeni pólust az ország (*regnum*) helyett a nemzet (*natio*). A „közjó” fogalma szolgálhatott volna tehát a republikanizmus politikai nyelvét beszélő ellenzék és az abszolutizmus nyelvét beszélő kormányzat megegyezésének alapjául, lévén mindkét gondolkodás kulcsfogalma, de relatív módon a magyar rendiség inkább feladata a közjó képviselését, átengedve azt a kormánypártnak, és konfrontatív módon a szabadságot helyezte értékrendszere középpontjába a republikánus hagyományból. Ez a mozzanat pontosan mutatja, miként fokozódtak a politikai feszültségek a rendi alkotmányosság időszakában.

A republikanizmus és az ősi alkotmányra való hivatkozás politikai nyelvét, valamint az abszolutizmus politikai nyelvét tudtuk azonosítani a diéta diskurzusaiban, ismét anélkül viszont, hogy a három politikai nyelvet az eltérő politikai aktorok között ki lehetne osztanunk. A magyar rendiség a republikanizmus hagyományaiból a század második felében tehát a szabadságot választotta, feladva a közjó múltra orientált értelmezését, azt jövőre orientáltként elfogadva átengedte politikai ellenfelének, a felvilágosult abszolutizmusnak. Mivel pedig a szabadság lényege az aktív részvétel a közügyek intézésében, egyértelmű, hogy a republikanizmus politikai nyelvében miért uralkodott el a 18. század végi Magyarországon az „ősi alkotmányra” való hivatkozás – jól kifejezve a magyar rendiség többségének a múlt felé fordulását.

Összességében elmondható, hogy a disszertáció dolgozat több oldalról is megközelítve azt a kérdést mutatja be, miként polarizálódott lépésről lépésre a politikai élet a 18. század derekán és utolsó harmadában. Ekkor fokozatosan erodálódni kezdtek mindazon eszközök,

amelyek segítségével a rendi politizálás keretében a 18. század nagyobbik felében még sikeresen munkálták ki a kompromisszumokat az uralkodó és a rendiség közt.

A 18. század első felének időszakát még nem érdemes a kormánypártiság és ellenzékiesség dichotómiájával megközelíteni. Ebben az időszakban az ellenzékiesség nem volt még gátja a társadalmi előmenetelnek, illetve a vármegyéből még mobilitási csatornák vezettek fölfelé az országos hivatalok felé. Később ezek bezárultak, és csak a hivatalukat már a dikasztériumok alsó polcain kezdő bürokraták léphetnek tovább a valódi hatalomgyakorlást biztosító pozíciók felé. Találkoztunk továbbá a professzionalizáció megjelenésével és fokozatos előrehaladásával mind a vármegyei, mind az országos szintű hivatalviselők körében, láttuk a régi elit dominanciájának töretlen folyamatosságát a század nagyobb részében, illetve azt, hogy a század utolsó harmadának kezdetén, különösen a hetvenes évek táján az új hivatali főnemesség átvette az irányítást a magyar rendiség legfelső pozícióiban. Végül a valódi hatalmat jelentő hivatalokban a vármegyéből érkezőkkel és az arisztokratákkal szemben túlsúlyra jutottak a királyhoz lojális bürokraták, azaz a rendiség és a királyi adminisztráció között bezárultak a korábban az átjárást biztosító folyosók.

A politikai diskurzus szintjén is azzal találkozunk, hogy bár ekkoriban a magyar rendiség (bécsi előélettel rendelkező) reprezentánsai a közjó fogalmát céltételező kulcsfogalomként vették át, ehelyett mégis a szabadság értéke került kulcspozícióba a republikánus hagyományból, még pedig a közügyekben való részvétel értelmében. Az alkotmány fogalma kései bevezetése, de óriási karrierje révén a múltra orientált változatban fog egyre élesebben szembenállni a felvilágosodás jövőre tekintő reprezentánsaival – hogy majd a reformkorban a hasonló felfogású reformellenzékiesség „meddő sérelmi politikának” minősítse ezt a hozzáállást. De közben a nemzet fogalma is hódító útjára indult, s mindezen tendenciák egyértelműen a politikai ellentétek kiéleződéséhez, a kompromisszumok lehetőségeinek beszűküléséhez vezettek, egy olyan helyzet kialakulásához, amikor az elvi kérdésekben már nem lehet praktikus megfontolásokból engedni.

Kiéleződtek az ellentétek a vármegye és a királyi közigazgatás két apparátusa közötti versengésben, a megegyezés és a megértés feltételei romlottak. A magyarországi rendiség felvette utolsó alakját, és bő fél évszázadra mint alkotmányos rendiség szervezte az ország politikai törekvéseit és egyre élesedő harcban állt az egyre inkább „Habsburg-abszolutizmusnak” felfogott politikai ellenpólussal. Mindennek a 19. századi születő nacionalizmus adta meg a jó ismert öltözetét. A 18. század utolsó harmadában meginduló folyamatok nemcsak a reformkort, hanem 1848-at, sőt 1849-et is előre vetítették.

A váltás a 18. század elejének diétai vitáit még domináló a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre” a magyar rendiség 18. századi történetének leglátványosabb vonása, amely köré rendezve könnyebben értelmezhetővé válik sok jelenség. Az „alkotmányos rendiség” térhódítása a kompromisszumkészség, a konszenzusépítő potenciál redukálódásához vezetett. A sérelmi politika meddővé éppen hogy az alkotmányos rendiség kiépülésével vált, a polarizálódó és egyre inkább konfliktusos politizálás viszonyai között. De mielőtt még a „rendi alkotmányosság” tendenciája teljesen kifejlődött volna, a politikai élet aktorai előtt nagyobb játéktér nyílt egy ugyanolyan átmeneti periódusban. A 18. század java részét jellemezte ez az átmeneti állapot, amely a magyar történeti fejlődés számára kulcsfontosságú kompromisszumokat eredményezett.

IV. A kérdéskörben megjelent korábbi publikációk:

Könyvek:

1. *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708-1792.* Osiris: Budapest, 2005. pp. 614. Második, javított kiadás: Balaton Akadémia Kiadó: Keszthely, 2010. pp. 614.
2. *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Universitas: Budapest, 2006. pp. 291.
3. *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése.* Az Országgyűlés Hivatala – Országgyűlés Kiadó: Budapest, 2016. pp. 331.

Könyvek és folyóiratszám (szerkesztés):

1. *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon.* Szerkesztette Szijártó M. István és Szücs Zoltán Gábor. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest, 2012. pp. 228.
2. *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig.* Szerkesztette Dobszay Tamás, Forgó András, ifj. Bertényi Iván, Pálffy Géza, Rácz György és Szijártó M. István. Az Országgyűlés Hivatala: Budapest, 2013. pp. 460.
3. A közjő a kései rendiség diskurzusaiban. Tematikus blokk. *Történelmi Szemle* 58 (2016) 499–554. Szerkesztette Szijártó M. István.
4. *Az indigenák.* Szerkesztette Szijártó M. István. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest, 2017. pp. 235.

Tanulmányok:

1. Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 23 (1992) 29–46.

2. Relatives and miles. A regional approach to the social relations of the nobility of the County of Somogy in the eighteenth century. *History and Society in Central Europe* 2 (1994) 141–161.
3. Megye, rendek és diéta a 18. században. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13.*, Debrecen, 1997. 157–166.
4. A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *AETAS* 13 (1998) 2–3. szám 107–142.
5. Követi napidíj és vármegyei önállóság a 18. században. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 30 (1999) 155–162.
6. A 18. századi országgyűlési naplók forrásértékéről – avagy a történelem mint konstrukció. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 2003. 431–445.
7. A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 241–295.
8. The Diet: The estates and the Parliament of Hungary, 1708–1792. In: *Bündnispartner und Konkurrenten des Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*. Herausgegeben von Gerhard Ammerer, William D. Godsey Jr., Martin Scheutz, Peter Urbanitsch und Alfred Stefan Weiss. Wien – München, 2007. 151–171.
9. The Rákóczi revolt as a successful rebellion. In: László Péter – Martyn Rady (eds.): *Resistance, rebellion and revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London, 2008. 67–76.
10. A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I. *AETAS* 24 (2009) 3. szám 83–111.
11. A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II. *AETAS* 24 (2009) 4. szám 111–138.
12. The Integration of Hungary into the Habsburg Monarchy at the beginning of the 18th century. In: Robert Bartczak – Adam Perlakowski – Anton Schindling (eds.): *Die Reiche Mitteleuropas in der Neuzeit: Integration und Herrschaft. Liber Memorialis Jan Pirozynski*. Kraków, 2009. 225–229.
13. A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon – különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700-1740)*. Pécs, 2009. 87–102.

14. Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. *Századok* 144 (2010) 1225-1261. (Társszerző: Cserpes Tünde)
15. Die Reformierten und die Frage des ständischen Widerstands im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert. In: Márta Fata – Anton Schindling (Hgg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, 2010. (Második kiadás: Münster, 2011.) 341-355.
16. Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010. 445-466.
17. Der ungarische Landtag und seine Entscheidungsprozeduren im 18. Jahrhundert: von der Institutionsgeschichte zur Kulturgeschichte. Methodologische Überlegungen. In: Krisztián Csaplár-Degovics – István Fazekas (Hgg.): *Geteilt – Vereningt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneizeit (16.-18. Jahrhundert)*. Berlin, 2011. 356-368.
18. Komitatsadel und Landtag in Ungarn in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Tatjana Tönsmeier – Lubos Velek (Hg.): *Adel und Politik in der Habsburgmonarchie und der Nachbarländern zwischen Absolutismus und Demokratie*. München, 2011. 139-150.
19. A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig.” Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 37-62.
20. Előszó. In: Szijártó M. István – Szücs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, 2012. 7-14.
21. Sociálne a kultúrne dejiny uhorského snemu v 18. storočí: čiastkové výsledky a zrejme úlohy [A magyar országgyűlés társadalom- és kultúrtörténete a 18. században: előzetes eredmények és eljövendőbeli feladatok] *Historický časopis* 60 (2012) 257–269.
22. Főméltóságok a 18. századi Magyarországon. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 42 (2013) 7–12.
23. An open elite in Hungary? High office holders in the 18th century. *Journal of Social History* 48 (2014) 156–174. (Társszerző: Cserpes Tünde.)
24. A kosellecki „nyeregidő” a 18. századi magyar politikában. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete*. Veszprém, 2014. 5–24.
25. Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben. *Századok* 148 (2014) 1273–1296.
26. Péter László, a rendi alkotmányosság és a kései rendiség historiográfiája. *Közjogi Szemle* 8 (2015) 3. szám 26–29.
27. A közjő fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban. *Történelmi Szemle* 58 (2016) 499–503.